

Els col·legis religiosos del primer franquisme

SERGI MOLL

Aquest capítol pretén posar llum sobre el lideratge educatiu que exerciren els col·legis religiosos durant el primer franquisme (1939-1958). Tradicionalment, la historiografia educativa ha tingut serioses dificultats per a aproximar-se a la realitat d'aquests centres. Els investigadors coincideixen a assenyalar que el principal escull es basa en la consulta dels seus arxius que, pel fet de pertànyer a una institució privada, tenen l'accés restringit.¹ Aquest fet ha permès que les escoles confessionals hagin ostentat *de facto* el monopoli sobre la construcció històrica del seu propi passat, construcció que, seguint la lògica empresarial, ha estat utilitzada en moltes ocasions com una eina de màrqueting corporatiu.² Els autors dels pocs

1. En conseqüència, els treballs amplis i rigorosos en referència a aquesta qüestió són molt reduïts, fet pel qual Tiana (1994) atorga a l'escola privada el sobrenom de «ilustre desconocida», p. 112. En aquest mateix sentit, tant Royo (1984) com Yetano (1983) coincideixen a denunciar la falta de col·laboració dels centres privats així com la manca de documents disponibles als arxius públics de l'Estat espanyol. Vegeu TIANA, A., «La escuela privada», a GUEREÑA, J. L; RUIZ, J. i TIANA, A. (eds.), *Historia de la Educación en la España contemporánea. Diez años de investigación*, Madrid, Centro de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia, 1994, p. 117-139; ROYO, B., *La instrucción primaria a principios del siglo xx. Zaragoza 1898-1914*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1984; YETANO, A., *La enseñanza religiosa en la España de la Restauración (1900-1920)*, Barcelona, Editorial Anthropos, 1983.

2. La història elaborada per les companyies privades sobre elles mateixes i els beneficis comercials vinculats a aquesta estratègia ha estat treballada majoritàriament des dels camps de la Història Econòmica i Empresarial. La glorificació dels fundadors, la selecció i seqüenciament dels objectius assolits o l'homenatge a col·laboradors externs són alguns exemples dels eixos temàtics que han teixit metòdicament la història corporativa d'empreses com Ford, General Electric i, en el cas que ens ocupa, de la gran majoria de col·legis religiosos. Vegeu BOOTH, C., *et al.*, «La memoria social en las organizaciones. Los métodos que las organizaciones usan para recordar el pasado», *Revista Empresa y Humanismo*, núm. 8, 2005, p. 95-131; VIÑAO, A., «Las autobiografías, memorias y diarios como fuente histórico-educativa: tipología y usos», *Revista Teias*, núm. 1, 1999, p. 1-26.

treballs publicats —en la majoria dels casos acientífics i distants amb els estàndards acadèmics— han estat persones estretament vinculades amb les congregacions religioses, ja que han tingut més facilitats a l'hora d'accedir a la documentació custodiada en els seus arxius escolars.³

Malgrat la manca d'estudis, aquest treball intentarà recopilar les diferents aportacions que, des del món acadèmic, s'han fet envers els col·legis religiosos del primer franquisme, època considerada com el particular *Renaixement* de l'educació privada religiosa. Per assolir aquest objectiu, cal tenir en compte que la condició de centres d'ensenyament no ha d'ocultar que aquests col·legis també operaven com a empreses, les quals, tenint en compte la idiosincràsia dels seus propietaris i les funcions exercides, actuaven igualment com a entitats religioses. Aquesta naturalesa trièdrica (escola, empresa i entitat religiosa) ens obliga, si es vol comprendre la dimensió real d'aquestes institucions, a anar més enllà de la bibliografia historicoeducativa i a ampliar l'espectre temàtic a altres branques sectorials de la historiografia centrades en la ciència econòmica i les organitzacions religioses.

Així doncs, d'acord amb el plantejament anterior, no només s'exposarà en què consistí la funció escolar dels col·legis religiosos, sinó que també s'analitzaran les funcions socials i comercials d'aquests centres, les quals adquiriren especial rellevància durant els anys posteriors a la Guerra Civil. Durant aquest període històric, les institucions públiques no garantiren l'escolarització dels infants. Ben al contrari, aplicaren una política subsidiària que afavorí la predominança de les entitats religioses en el camp de l'ensenyament.⁴ En conseqüència, les escoles confessionals, amb el suport d'un context sociopolític totalment favorable, pogueren dur a terme el relleu dels seus projectes amb més eficàcia i força que mai, deixant enrere l'època d'inestabilitat i entrebancs que implicà per a l'educació catòlica la Segona República (1931-1936).

3. Una gran part d'aquests monogràfics s'elaboraren amb motiu del 50è o el 100 aniversari de la fundació de l'escola en qüestió i, habitualment, eren encarregats pel mateix col·legi a professors del seu claustre, mestres jubilats o exalumnes destacats. Vegeu CONTESTÍ, D., «Breu recordança del P. Joan Caldentey Tor», a DIVERSOS AUTORS, *Col·legi de San Buenaventura de Lluçmajor. 50è Aniversari al seu domicili actual (1934-1984)*, Lluçmajor, Col·legi de San Buenaventura de Lluçmajor, p. 49-53, 1984; JULIÀ, G., *Pels seus fruits els coneixereu, un segle de la Unió d'Antics Alumnes Salesians de Ciutadella*, Ciutadella de Menorca, Unió d'Antics Alumnes Salesians, 2012; SANTANA, M., *El Col·legi de La Salle a Manacor. Fets, protagonistes i incidència d'una institució educativa (1913-2013)*, Palma, Hermanos de las Escuelas Cristianas de La Salle, 2013.

4. A tall d'exemple, els col·legis religiosos van arribar a representar més del 60% dels centres escolars a províncies com ara les Illes Balears, Lleida, Girona, Navarra i La Rioja. Vegeu DÁVILA, P. i NAYA, L. M., «La enseñanza privada religiosa en España: instituciones, políticas e identidades», a PINTASSILGO, J. (ed.), *Laicidade, Religiões e Educação na Europa do Sul no Século xx*, Lisboa, Instituto de Educação da Universidade de Lisboa, 2013, p. 367-392.

L'EDUCACIÓ CONFSSIONAL A L'ESTAT ESPANYOL: UN CAS SINGULAR

Per a comprendre l'hegemonia que ostentaven les escoles religioses durant el franquisme, cal tenir en compte alguns esdeveniments succeïts en el segle XIX i en la primera meitat del segle XX. A diferència d'altres països, a l'Estat espanyol la revolució liberal no acabà totalment amb la intercessió de l'Església en els afers públics.⁵ A mitjan segle XIX, tant el tractat firmat amb el Vaticà (1851) com la llei Moyano (1857) atorgaren a l'Església un paper fonamental en l'àmbit educatiu.⁶ La predominança dels centres privats i religiosos es veié consolidada durant la Restauració Monàrquica (1874-1931).⁷ La llibertat de creació de centres concedida en les dècades anteriors, juntament amb la baixa inversió de l'Estat en educació, afavorí el desenvolupament d'una àmplia xarxa d'escoles religioses que es regia amb normes i pautes pròpies.⁸ D'altra banda, la conjuntura històrica també ajudà significativament a refermar el monopoli dels col·legis religiosos en l'àmbit educatiu i cultural. El retorn de religiosos espanyols provinents de les colònies d'ultramar perdudes l'any 1898 i l'arribada de les companyies religioses dedicades a l'ensenyament que foren expulsades de França l'any 1904, propicià que l'Església espanyola comptés amb els recursos humans suficients per a atendre la majoria dels infants escolaritzats de l'època.⁹

5. Són destacables treballs com el de Revuelta (1984) i el de Yetano (1988), els quals exposen com després de la Revolució Liberal les escoles confessionals, que havien ostentat el monopoli educatiu durant l'Antic Règim, es resisteixen a abandonar la influència que exercien a través de l'educació. VEJEU REVUELTA, M., *La Compañía de Jesús en la España contemporánea. I. Supresión y reinstalación (1868-1883)*, Madrid, Universidad Pontificia Comillas; YETANO, A., «Congregaciones femeninas de enseñanza fundadas en Cataluña en el siglo XIX», a AYMES, R.; FELL, E. M. i GUEREÑA, J. L. (eds.), *École et Église en Espagne et en Amérique latine - Aspects idéologiques et institutionnels*, Tours, Publications de l'Université de Tours, 1988, p. 297-307.

6. Treballs com el de Viñao (1982) i Dorado Soto (1983) ajuden a comprendre com en aquesta època els pàrvuls i l'educació secundària duta a terme per institucions religioses augmenta i es consolida, mentre que els centres d'educació primària s'estanquen davant l'oferta pública. VEJEU, DORADO, M. A., «La escolarización de la primera infancia en España en el último cuarto del siglo XIX», a EUBIO, E. (ed.), *Escolarización y Sociedad en la España Contemporánea (1808-1970)*, València, Universitat de València, 1983, p. 69-87; VIÑAO, A., *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea. Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*, Madrid, Siglo XXI, 1982.

7. Pel que fa al període de la Restauració, cal esmentar les publicacions de García (1978) i Yetano (1983) que analitzen els motius que motivaren la reafirmació del poder educatiu de l'Església catòlica durant aquesta època, centrant la seva atenció en la falta d'inversió pública per part de l'Estat. GARCÍA, F., «La Iglesia en la crisis del Estado español (1898-1923)», a TUÑÓN, M. et al. (eds.), *La crisis del Estado español, 1898-1936*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1978, p. 343-377; YETANO, A., *La enseñanza religiosa en la España de la Restauración (1900-1920)*, Barcelona, Editorial Anthropos, 1983.

8. VIÑAO, A., *Escuela para todos: educación y modernidad en la España del siglo XX*, Madrid, Marcial Pons Historia, 2004.

9. MOLERO, A., «Influencias europeas en el laicismo escolar», *Revista interuniversitaria*, núm. 64 (2014), p. 109-129.

La irrupció de la Segona República frenà en sec la tendència a l'alça dels centres d'ensenyament religiosos.¹⁰ Les reformes encaminades a establir una vertadera separació entre l'Església i l'Estat que es desenvolupaven durant el Bienni Progressista (1931-1933) proclamaren un Estat laic, on es prohibí l'exercici de l'ensenyament a les entitats religioses.¹¹ Tot i les intencions del govern progressista, la victòria el 1933 de les forces conservadores i la insurrecció militar de l'any 1936 deixaren sense efectes les mesures laïcistes, potenciant un altre cop el creixement de l'educació privada que, en el cas espanyol, era majoritàriament religiosa.¹² Ja durant el franquisme s'elaboraren distintes disposicions legals que augmentaren el poder i l'autonomia de les escoles religioses. La llei del 17 de juliol del 1945 reconegué el dret de l'Església a crear escoles de formació del magisteri i la facultat d'inspecció i vigilància dels seus propis centres. Això significà la total inhibició de l'Estat en el camp educatiu durant la postguerra i en anys posteriors, ja que sols intervingué si la iniciativa privada no podia abastir la demanda educativa existent.¹³ Per acabar, cal esmentar la pugna pel control de l'educació que protagonitzaren, des dels inicis del franquisme, l'Església catòlica i el Frente de Juventudes, entitat dependent del partit únic Falange Española. L'Església acabà imposant-se a causa de la progressiva pèrdua d'influència de la Falange, la seva

10. Treballs com el de Vicente (2017) o Rodríguez (2020) il·lustren com s'articulà la legislació republicana per tal d'obstaculitzar l'educació catòlica i com afectà en particular els centres educatius confessionals. Vegeu VICENTE, H., «La secularización de la enseñanza primaria durante la Segunda República», *Historia de la Educación*, núm. 36, 2017, p. 301-320; RODRÍGUEZ, S., «Religiosidad, secularización y entorno educativo: Valladolid 1931-1936», *Diacronie: Studi di Storia Contemporanea*, núm. 41, 2020, p. 1-17.

11. Cal destacar algunes publicacions enfocades a les diferents iniciatives que aplicaren els col·legis religiosos per esquivar i minimitzar les dificultats sobrevingudes durant el període inicial del règim republicà. Vegeu GASCÓN, A., «Acciones legales de los religiosos Marianistas sobre sus obras colegiales durante la Segunda República», *Hispania Sacra*, núm. 64, 2012, p. 149-177; IMÍZCOZ, A., «Se acata pero no se cumple: los colegios de las Mercedarias Misioneras de Bérriz como ejemplo de resistencia frente a la legislación secularizadora de la II República (1933-1936)», *Sancho el sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, núm. 43, 2020, p. 6-30.

12. La Guerra Civil i les diferents conseqüències que tingué per als col·legis religiosos, depenent de si es trobaven en territori nacional o republicà, és tractat per Egea (1998) i Villanueva (2015) a les seves respectives publicacions. Vegeu EGEEA, P. M., «Sustitución de la enseñanza religiosa en Cartagena durante la Segunda República y la Guerra Civil», *Anales de Historia Contemporánea*, núm. 14 (1998), p. 375-392; VILLANUEVA, M. C., «Los cambios ideológicos durante la guerra civil en Edelvives: la Enciclopedia Primer Grado y sus aspectos artísticos», a SOLER, N.; COLLELDEMONT, E. i SOLER, J. (eds.), *Actas del XVIII Coloquio de Historia de la Educación: arte, literatura y educación*, Vic, Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya, 2015, p. 309-321.

13. DE PUELLES, M., «Evolución de la educación en España durante el franquismo», a TIANA, S.; OSSENBACH, G. i SANZ, F. (eds.), *Historia de la Educación (Edad Contemporánea)*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2002, p. 315-335.

nul·la vocació pedagògica i la falta de mitjans, tant humans com materials, per competir amb l'entramat educatiu catòlic.¹⁴

FUNCIO ESCOLAR: EL MODEL PEDAGÒGIC DELS COL·LEGIS RELIGIOSOS

Tot i les diferències entre els distints centres escolars —la majoria de les quals provenien de les tradicions pedagògiques de cada una de les congregacions—,¹⁵ es pot afirmar que els col·legis religiosos compartien un substrat pedagògic comú. Durant el primer franquisme, en la pràctica totalitat dels casos, l'aprenentatge es basava en la memorització i recitació dels continguts. Els recursos didàctics més utilitzats es reduïen a l'enciclopèdia escolar i a la pissarra. Pel que fa a les enciclopèdies escolars, en són exemple les pertanyents a les editorials Seix i Barral, FTD i Hijos de Santiago Rodríguez. Pel que fa als quaderns d'exercicis pràctics, sobresortien els elaborats per l'editorial Bruño, mentre que per treballar la lectura s'utilitzaven, entre d'altres, *Lectura Graduada*, de FTD, *El Quixot* i *Héroes*.¹⁶ Alguns estudis han assenyalat que la majoria d'escoles confessionals també comptaven amb materials didàctics de caràcter actiu i intuïtiu (làmines, col·leccions de figures geomètriques, aparells de mesura, minerals, etc.), malgrat que les evidències deixen entreveure que només eren utilitzades en comptades ocasions.¹⁷

Així mateix, és important destacar els principis metodològics que regien la pràctica educativa d'aquests centres. Alguns dels pilars foren la competitivitat i l'emulació. L'escola confessional fomentava la motivació i superació de l'alumnat a

14. CAÑABATE, J. A., «La pugna entre la Iglesia Católica y el Frente de Juventudes en el ámbito educativo. Referencias internacionales, antecedentes y trayectoria general durante el primer franquismo», *Historia de la Educación: Revista interuniversitaria*, núm. 22, 2003, p. 105-121.

15. Per aprofundir en aquesta qüestió cal consultar monogràfics envers la pedagogia aplicada per la Companyia de Jesús, els Germans de les Escoles Cristianes, els Germans de les Escoles Pies i la Societat Salesiana. Vegeu JIMÉNEZ, E., «An Educational Model that generated Opposition: The Jesuit Ratio Studiorum», *Social & Education History*, núm. 10, 2021, p. 158-180; DÁVILA, P.; NAYA, L. M. i MURUA, H., «The educational work of the De la Salle Brothers and popular education in Gipuzkoa in the twentieth century», *History of Education*, núm. 41, 2012, p. 213-233; SORIANO, G., «Pedagogía clásica en las Escuelas Pías: Quintiliano y los Escolapios», *Revista de ciencias de la educación*, núm. 23, 2014, p. 59-69; ALBERDI, R., «Política educativa: órdenes religiosas docentes; salesianos», a DELGADO, B. (ed.), *Historia de la Educación en España y América*, vol. 3: *La educación en la España contemporánea (1789-1975)*, Madrid, Ediciones SM, 1994, p. 881-886.

16. La majoria de les congregacions dissenyaven els seus propis impresos, els quals amb el temps derivaren en importants i influents empreses editorials. En són exemple Edebé (salesians), Bruño (La Salle) i FTD (maristes).

17. MOLL, S. i SUREDA, B., «Private religious schools for boys in the Spanish post Civil War period: an analysis through triangulating historical sources», *History of Education & Children's Literature*, núm. 15, 2020, p. 29-48.

través de la realització periòdica de concursos¹⁸ i certàmens acadèmics,¹⁹ així com mitjançant la publicació dels quadres d'honor²⁰ tant en el passadís com en la revista de l'escola.²¹ A més a més, s'organitzaven els actes de final de curs, en els quals assistien els familiars de l'alumnat, juntament amb importants autoritats civils i eclesiàstiques. En el programa d'aquestes celebracions figuraven conferències, actuacions musicals i lectures poètiques, les quals precedien a la part principal de l'acte: l'entrega de les condecoracions als infants amb millor expedient acadèmic.²²

Per altra banda, cal tenir en compte el currículum escolar que es treballava a les aules. D'acord amb la normativa de l'època, la majoria dels centres treballaven les següents matèries: Geografia, Història Sagrada, Història d'Espanya, Llengua castellana, Gramàtica, Cal·ligrafia, Geometria, Aritmètica, Civisme i urbanitat, Dibuix i Ciències físiconaturals. El treball d'aquestes assignatures es duia a terme de dilluns a dissabte, tant al matí com al capvespre. Normalment, es realitzaven tres hores de classe durant la jornada matinal i tres hores durant el capvespre, tot i que podem observar algunes variacions entre les diferents escoles pel que fa a l'hora d'entrada i de sortida. En relació amb les activitats que es duen a terme fora de l'aula, cal esmentar els passejos escolars que es practicaven els dijous a la tarda, en la majoria de casos. Durant aquestes sortides s'aprofitava per realitzar exercici físic, aprendre nous coneixements o complementar les explicacions fetes a classe.²³ Pel que fa al «currículum ocult»,²⁴ distints treballs exposen que a les escoles confessionals,

18. Existeixen distints formats, però el més sofisticat es basava en l'enfrontament de dos equips estables: Roma i Cartago. Durant la contesa els infants de la classe contestaven preguntes relacionades amb la temàtica de l'assignatura i en el cas d'encertar la qüestió s'atorgaven punts a l'equip en qüestió.

19. Les *Concertaciones*, dutes a terme per la Companyia de Jesús, són els certàmens més cèlebres. Aquests consistien en exercicis acadèmics públics en els quals els infants havien de demostrar els continguts que havien treballat i après a l'aula. Cal esmentar que el públic assistent (professors de l'escola, pares, familiars, etc.) podia formular preguntes als alumnes en relació amb la temàtica tractada.

20. Classificació ordinal de l'alumnat d'un grup-classe d'acord amb el seu rendiment acadèmic.

21. Tal com afirmen els exalumnes d'aquests col·legis, els infants donaven el millor d'ells mateixos per tal d'aparèixer a la publicació col·legial, ja fos gràcies a l'obtenció de qualificacions altes, l'elaboració d'articles de qualitat o per la participació en concursos i certàmens. Vegeu MOLL, S. i SUREDA, B., «Private religious schools for boys in the Spanish post Civil War period: an analysis through triangulating historical sources», 2020, *op. cit.*

22. MOLL, S. i SUREDA, B., «La generación de capital social y la conformación de identidades en los colegios de la posguerra española (1939-1945): estudio de la revista escolar *Montesión*», *Social and Education History*, núm. 10, 2021, p. 238-361.

23. BARCELÓ, G., MOLL, S. i SUREDA, B., «La escuela privada religiosa en Mallorca durante la postguerra. Cultura y práctica escolar», *History of Education & Children's Literature*, núm. 12, 2017, p. 191-212.

24. S'entén com a «currículum ocult» tots aquells coneixements que es treballen en els centres escolars sense constar específicament en la normativa educativa i que es divulguen de forma implícita i, a voltes, involuntària. Vegeu TORRES, J., *El currículum oculto*, Madrid, Ediciones Morata, 1991.

durant els primers anys de la postguerra, predominava una mena d'adoctrinament congregacionista. Tot i la presència dels valors i idees del flamant règim franquista, algunes fonts deixen entreveure que el seu grau de penetració no fou ni tan immediat ni tan significatiu com en els centres estatals.²⁵ L'espai reservat a l'adulació de cabdills carismàtics, la pràctica de litúrgies solemnes o l'exaltació de simbologia inspiradora ja estava ocupat en els col·legis religiosos des de molts anys abans, els quals ja adoctrinaven l'alumnat d'acord amb els seus fundadors, els seus sants, els seus rituals, el seu escut i el seu himne.²⁶

En relació amb la disciplina, cal esmentar que els càstigs físics eren l'instrument més utilitzat a l'hora d'imposar l'autoritat i reconduir la conducta de l'alumnat. La majoria dels estudis basats en el testimoni d'exalumnes destaquen l'aplicació dels correctius físics, posant en dubte altres documents que han intentat ocultar aquestes pràctiques. La resta de càstigs són recordats en segon lloc i amb més dificultats, remarcant les tasques suplementàries, les renyades en públic i estar-se dret o de genolls. Ara bé, també remarquen la utilització de reforços positius, tals com el quadre d'honor, l'entrega d'insígnies, les mencions a les revistes escolars o les qualificacions del butlletí.²⁷

Pel que fa a la figura del docent, a la majoria de centres es podien diferenciar tres categories de mestres: els frares llocs²⁸ —als quals anomenaven *hermanos*— que es dedicaven als cursos inicials i a les tasques domèstiques i administratives del centre, els frares ordenats preveres —als qui denominaven *padres*— que s'encarregaven dels cursos superiors i de la direcció de l'escola i, finalment, els mestres seglars amb llicenciatura que es dedicaven parcialment a l'ensenyament del batxillerat. Finalment, en relació amb els espais educatius, la pràctica totalitat dels centres

25. MOLL, S. i SUREDA, B., «Private religious schools for boys in the Spanish post Civil War period: an analysis through triangulating historical sources», 2020, *op. cit.*

26. En aquesta línia, Barceló exposa que a les escoles del primer franquisme els canvis educatius introduïts pel nou règim no van provocar una ruptura immediata i abrupta en la pràctica quotidiana de les aules, identificant continuïtats vinculades i condicionades per la cultura escolar que imperava als centres educatius des de molts anys abans. Vegeu BARCELÓ, G., «La enseñanza primaria en Mallorca (1939- 1949). Cultura y prácticas escolares». Tesi doctoral presentada a la Universitat de les Illes Balears, 2017.

27. Algunes fonts històriques com les memòries de pràctiques exposen que durant l'època en qüestió no s'aplicaven correctius físics. L'explicació d'aquestes desavinences rau en el fet que els aspirants a mestres, per tal de superar satisfactòriament les pràctiques, descrivien la realitat dels centres de la manera més coherent possible amb les teories pedagògiques que s'ensenyaven a l'Escola Normal on cursaven els seus estudis, les quals condemnaven l'aplicació dels correctius físics malgrat que la societat del moment els veïes amb bons ulls i els utilitzés. Vegeu MOLL, S. i SUREDA, B., «Private religious schools for boys in the Spanish post Civil War period: an analysis through triangulating historical sources», 2020, *op. cit.*

28. D'acord amb la Gran Enciclopèdia Catalana, un frare lloc és aquell que no té ordes sagrats i sol ser destinat a serveis inferiors.

comptaven amb unes instal·lacions que permetien dur a terme amb solvència la seva oferta d'educació graduada. La lluminositat, la ventilació i les bones condicions higièniques són alguns dels trets diferencials de l'escola confessional de l'època.²⁹ Així mateix, és important mencionar el mobiliari escolar amb què comptaven les aules d'aquests centres. Podem afirmar que a la majoria de les escoles eren presents la mateixa tipologia de mobles: taules amb bancs incorporats per a dues persones, taules individuals, taula del docent, tarima, guarda-robes, armaris per guardar el material i prestatgeries per col·locar els llibres de text i de lectura.³⁰

FUNCIO SOCIALITZADORA: IDENTITAT, ARQUETIP HUMÀ I CONTROL SOCIAL

Descriure la funció socialitzadora dels col·legis religiosos es pot dur a terme en clau interna o focalitzant l'atenció en les accions realitzades fora dels centres escolars. Si ens aproximem a l'acció interna, cal fer especial menció al concepte d'«identitat col·lectiva».³¹ L'exalçament perseverant —per exemple mitjançant el «currículum ocult»— dels valors, simbologia i líders de les congregacions religioses que regentaven aquestes escoles fomentava la configuració intencionada d'una identitat col·lectiva i un sentiment de pertinença vinculat als entorns formatius dels centres.³² Els beneficis derivats de l'aplicació d'aquesta estratègia corporativa

29. Per contra, les memòries referents a les escoles públiques exposen un panorama diferent, on la insalubritat, la falta d'espai i la inadequació de les instal·lacions conformaven la realitat de molts centres estatals de l'època. Vegeu BARCELÓ, G.; COMAS, F. i SUREDA, B., «Abriendo la caja negra: la escuela pública española de postguerra», *Revista de Educación*, núm. 371, 2016, p. 61-82.

30. L'estudi del mobiliari escolar permet comprendre amb més exactitud com fou el passat educatiu, ja que les característiques d'aquests objectes, la col·locació i l'ús que se'n fa ens ajuda a comprendre els condicionants materials que ajudaren a configurar la pràctica educativa d'una època concreta. Vegeu BARCELÓ, G. i SUREDA, B., «El mobiliario escolar en España durante los primeros años del franquismo: testimonios para su estudio», *Revista Educação e Emancipação*, núm. 13, 2020, p. 21-44.

31. En l'àmbit d'investigació que ens ocupa, treballs com el de Faubell (1997) ressalten que cada una de les congregacions religioses generava la seva pròpia identitat mitjançant la difusió d'uns valors particulars i distintius. Altres autors com Dávila i Naya (2013) han aprofundit en el concepte de la identitat de les escoles confessionals, desglossant les variables que participen en la seva conformació (carisma, missió, família, identitat interna i externa, etc.). Vegeu FAUBELL, V., «La actividad educadora institucional: órdenes, congregaciones y asociaciones eclesiales masculinas dedicadas a la educación y a la enseñanza», a BARTOLOMÉ, B. (ed.), *Historia de la acción educadora de la iglesia en España*. Biblioteca de Autores Cristianos, 1997, p. 323-448; DÁVILA, P. i NAYA, L. M., «La enseñanza privada religiosa en España: instituciones, políticas e identidades», 2013, *op. cit.*

32. Aquesta sèrie d'elements ajudà a gestar el «nosaltres» (alumnes i exalumnes del centre en qüestió) i la «resta» que esdevenia clau per conformar xarxes de suport i influència entre tots els seus membres. Els postulats sobre identitat, sentiment de pertinença i distinció social han estat teoritzats per autors com Bourdieu (1980) o Hobsbawm (2002), els quals conceben l'educació com una peça clau per al desenvolupament d'aquests efectes socialitzadors. Vegeu BOURDIEU, P., «L'identité et la représentation», *Actes de la recherche en sciences sociales*, núm. 35, 1980, p. 63-72; HOBBSAWM, E., «Introducción. La invención de la

se sintetitzaven en la generació de capital social, el qual esdevenia un dels principals actius i reclams publicitaris dels col·legis: llaços d'amistat, contactes i relacions profitoses pel futur.³³ Així mateix, l'adhesió de l'alumnat i les seves famílies als principis vertebradors del col·legi fomentava la cohesió i l'homogeneïtzació de la comunitat educativa (cosmovisió compartida), la consolidació i augment de la clientela (noves matrícules provinents de germans petits, familiars propers, amistats, etc.), així com l'apuntament del futur immediat de l'orde mitjançant la captació de nous membres (novicis).³⁴ D'altra banda, un altre dels efectes vinculats a les identitats col·lectives d'aquests centres són els arquetips de gènere que se'n derivaren. Ens referim a models específics de masculinitat i feminitat que s'entremesclaven amb un perfil academicolaboral elitista (s'encaminava als estudis superiors tant universitaris com militars), una moral i cultura catòlica (amb matisos propis de la congregació religiosa en qüestió) i, finalment, una orientació ideològica basada en el conservadorisme polític i el nacionalisme espanyol.³⁵

Pel que fa a l'anàlisi de l'acció externa, cal destacar el paper que jugaven les associacions vinculades a les escoles confessionals. Finalitzada la Guerra Civil, els col·legis religiosos plantejaren a la societat un projecte educatiu que anava més enllà de la instrucció formal, el qual es regia per la doctrina dels seus líders i mites fundacionals. Ja des del segle XIX, a l'Estat espanyol l'espai reservat al desenvolupament de l'educació no formal també havia estat ocupat per altres institucions de caire liberal i progressista, com ara els ateneus i els casinos.³⁶ Amb anterioritat

---

tradición», a HOBBSAWM, V. i RANGER, T. (eds.), *La invención de la tradición*, Barcelona, Crítica, 2002, p. 7-21.

33. Investigacions com la de Coleman (1987) posen de manifest el paper predominant dels col·legis catòlics pel que fa a la generació de capital social. En aquest sentit, Zamora (2014) exposa alguns dels efectes pràctics que provenien d'aquest capital social, destacant que les escoles confessionals es convertien en un «semillero de dirigentes sociales». Vegeu COLEMAN, J. S., «Families and schools», *Educational Researcher*, núm. 16, 1987, p. 32-38; ZAMORA, J. A., «El liderazgo de los antiguos alumnos formados en el colegio jesuita San Luis Gonzaga de El Puerto de Santa María (1864-1924)», *Aula de Encuentro*, núm. 16, 2014, p. 157-175.

34. El foment de les vocacions sacerdotals és un fenomen comú en els col·legis religiosos. La captació de nous «treballadors» era de vital importància per a la supervivència i el desenvolupament de les congregacions, arribant a representar el 6% dels antics alumnes en algunes escoles. Vegeu ZAMORA, J. A., «El liderazgo de los antiguos alumnos formados en el colegio jesuita San Luis Gonzaga de El Puerto de Santa María (1864-1924)», *Aula de Encuentro*, núm. 16, 2014, p. 157-175.

35. Estudis com el de Piñero (2016) i González (2018) aprofundeixen en la contribució dels col·legis religiosos pel que fa a la conformació dels arquetips de gènere de l'època. Vegeu GONZÁLEZ, T., «El discurso educativo del nacionalcatolicismo y la formación del magisterio español», *Historia Caribe*, núm. 33, 2018, p. 83-120; PIÑERO, M. F., «El modelo de mujer formado en los colegios religiosos», *Innovación educativa*, núm. 26, 2016, p. 47-57.

36. ALZINA, P., «Teoría i pràctica educativa obrerista a Menorca: Joan Mir i Mir i les escoles laiques». Tesi doctoral presentada a la Universitat de les Illes Balears, 2009.

al franquisme aquestes institucions rivalitzaven amb els col·legis religiosos per influir socialment a través de l'educació. En aquest context, les congregacions religioses crearen un entramat d'organitzacions i entitats amb l'objectiu d'entrar de ple en la pugna pel control social. Durant la postguerra i els anys posteriors del franquisme, a causa de la repressió que esborrà qualsevol signe de competència provinent del món progressista, les escoles confessionals es convertiren en un referent educatiu i cultural, gaudint d'una predominança absoluta en la vida social de les poblacions on s'assentaven. És important ressaltar el paper que jugaren les associacions d'antics alumnes,³⁷ així com les Congregacions Marianes i els Tercers Ordes.³⁸ Aquestes entitats al servei de la direcció dels centres apostaven per anar més enllà de les trobades de germanor i els actes escolars, convertint-se en la peça clau on pivotava la missió social dels col·legis religiosos. Així doncs, es llançaren a l'organització de festivitats, conferències, manifestacions, vetllades teatrals, campionats esportius³⁹ i una llarga llista d'esdeveniments que posaven l'escola en el centre de la vida quotidiana del poble, o en el cas de les ciutats, del barri en qüestió.⁴⁰ Consegüentment, el creixement fulgurant dels adeptes als col·legis religiosos es materialitzà tant en termes escolars com a nivell comunitari, creixent en paral·lel les matrícules del nou alumnat i l'afluència de persones

37. Cal destacar el treball de Rodríguez (2020), el qual reflexiona sobre les associacions d'antics alumnes. L'autor aporta elements per a conèixer millor com aquestes entitats contribuïren de forma significativa a mobilitzar de forma sostinguda les comunitats escolars d'aquests centres. Vegeu RODRÍGUEZ, S., «Religiosidad, secularización y entorno educativo: Valladolid 1931-1936», *Diacronie: Studi di Storia Contemporanea*, núm. 41, 2020, p. 7.

38. En aquest sentit, és destacable la publicació de Fullana i Montero (2004), ja que aprofundeix en les diferents formes que va adoptar l'associacionisme educatiu catòlic a l'Estat espanyol, així com ajuden a comprendre l'evolució que experimentaren. Finalment, esmentar altres investigacions relacionades amb associacions vinculades a l'escola privada religiosa, tal com les ja mencionades Congregacions Marianes i Tercers Ordes. Vegeu FULLANA, P. i MONTERO, F., «Los modelos educativos juveniles del movimiento católico en España (1868-1968)», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, núm. 22-23, 2004, p. 33-51; REVUELTA, M., «De las congregaciones marianas a la comunidad de vida cristiana», a REVUELTA, M. (ed.), *Once calas en la Historia de la Compañía de Jesús: servir a todos en el Señor*, Madrid, Universidad Pontificia de Comillas, 2006, p. 95-111; FULLANA, P. i SASTRE, N., «Los franciscanos de la Tercera Orden Regular promotores del movimiento luliano (1909-2016)», *Archivo Ibero-Americano*, núm. 282, 2016, p. 299-318.

39. D'acord amb Bourdieu (1993), la pràctica de diferents esports que es duia a terme a l'interior d'aquests centres esdevenia un element de distinció social que els diferenciava de l'escola pública, així com els permetia controlar i modelar la moralitat de l'alumnat. Vegeu BOURDIEU, P., «Sport and Social Class», *Diacronie: Studi di Storia Contemporanea*, núm. 17, 1978, p. 819-840.

40. Emmarcat en l'estratègia del Moviment Catòlic, la majoria d'ordes religiosos havien dissenyat un entramat d'activitats «poc exigents» per tal de captar militants per a la seva causa, així com per recuperar el poder perdut a les dècades anteriors a causa del liberalisme polític i l'acció dels moviments obreristes. Vegeu FULLANA, P. i MONTERO, F., «Los modelos educativos juveniles del movimiento católico en España (1868-1968)», 2004, *op. cit.*

externes als locals socials de les congregacions (cinemes, teatres, salons d'actes, clubs d'esplai, etc.).

FUNCIO COMERCIAL: FINANÇAMENT I DIFERENCIACIÓ DEL PROJECTE

El primer franquisme és una època cabdal per a comprendre l'hegemonia que ostentà l'ensenyament confessional durant el règim franquista. Nombrosos estudis ens mostren uns col·legis privats que, després de la Segona República i la Guerra Civil, intenten reposicionar-se en un mercat educatiu en el qual la repressió franquista desterrà qualsevol signe de competència provinent del laïcisme o l'obrerisme. Per aquest «tornar a començar» comptaren amb els recursos humans suficients, les instal·lacions adequades, el patrocini de les elits, així com amb una legislació propícia.⁴¹ És en aquest context on agafen importància les diferents estratègies comercials aplicades, les quals actuaren d'aglutinant i potenciador d'uns factors ambientals totalment favorables. Així doncs, cada una de les congregacions religioses intentà diferenciar i promocionar el seu producte educatiu per tal de garantir la solvència dels seus projectes.⁴² Els mecanismes comercials que es desenvoluparen foren diversos, la majoria dels quals ja havien estat aplicats de forma reeixida en el passat. En primer lloc, cal destacar els programes iconogràfics que alguns centres desplegaren mitjançant la fotografia i les targetes postals. Aquestes imatges servien, majoritàriament, per promocionar les instal·lacions escolars, així com projectar el model educatiu específic que proposaven aquests centres.⁴³

En segon lloc, s'ha de mencionar l'explotació comercial dels mitjans de comunicació propis d'aquests centres. D'entre aquests destaquen les revistes escolars, les quals s'utilitzaren com un instrument de màrqueting educatiu, tant per retre

41. Són destacables les publicacions de Mayordomo (1990) i Navarro (1993), els quals, a partir de la legislació, l'estadística i els discursos de l'època, extreuen les línies mestres del que va ser la gestió educativa i l'orientació ideològica del sistema educatiu franquista. Vegeu MAYORDOMO, A., *Historia de la educación en España (V). Nacional catolicismo y educación en la España de Posguerra*, Madrid, Centro de Publicaciones, Secretaría General Técnica del Ministerio de Educación y Ciencia, 1990; NAVARRO, C., *La educación y el nacional-catolicismo*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 1993.

42. Un dels pilars fonamentals del màrqueting escolar d'aquests centres es basava en la qualitat del seu ensenyament, el qual consistia, entre altres factors, a atendre les necessitats de les classes mitjanes i dirigents amb una modernitat curricular i tecnològica. Vegeu VIÑAO, A. i MARTÍNEZ, J. M., «Tradición y modernidad: el programa iconográfico del Colegio de Nuestra Señora de la Bonanova de Barcelona (1900-1956)», *Revista di Historia dell'Educazione*, núm. 5, 2018, p. 17-40.

43. RAMOS, S.; RABAZAS, i COLMENAR, C., «Fotografía y representación de la escuela privada madrileña en el franquismo. Entre la propaganda y el relato», *Historia y Memoria de la Educación*, núm. 8 (2018), p. 397-448; VIÑAO, A. i MARTÍNEZ, J. M., «Tradición y modernidad: el programa iconográfico del Colegio de Nuestra Señora de la Bonanova de Barcelona (1900-1956)», 2018, *op. cit.*

comptes davant les famílies que tenien els seus fills matriculats a l'escola com per atreure nous clients. És per això que en la majoria dels casos la intenció comunicativa de les cròniques, articles i altres seccions consistia a projectar a l'exterior les línies mestres de la pedagogia aplicada per l'escola, el full de serveis del centre, els mètodes didàctics més sofisticats i, mitjançant la fotografia, la modernitat i l'adequació dels espais educatius. Si s'analitzen les dades quantitatives envers les publicacions durant el primer franquisme, es pot observar com els primers anys de la postguerra és l'època on es concentra el major nombre de produccions. Així doncs, es pot inferir que els butlletins col·laboraren activament en el relleu dels col·legis religiosos després d'anys d'instabilitat i clausures.⁴⁴

En tercer lloc, també es pot identificar bona part de la política comercial dels col·legis religiosos en documents de caràcter institucional i acadèmic. Les memòries anuals d'aquests centres en són un exemple clar. Aquests documents reflecteixen un discurs publicitari fonamentat en la projecció de les activitats educatives, religioses i esportives que conformaven la «marca» pròpia del centre en qüestió.⁴⁵ El mateix succeïa amb les memòries de pràctiques elaborades pels normalistes de l'època, els quals descrivien l'escola privada religiosa maximitzant l'adequació i modernitat de les seves instal·lacions, alhora que ometien altres aspectes com els càstigs físics o les deficiències presents en els espais educatius dels centres.⁴⁶

En quart lloc, és interessant especificar els beneficis comercials que obtenien els col·legis religiosos a través de la divulgació sistemàtica del seu propi passat. Per exemplificar-ho, és interessant analitzar el paper que jugava dins l'estratègia comercial un dels elements cabdals que conformava la història corporativa⁴⁷

44. Un exemple il·lustratiu és el cas de la revista *Montesión* de Palma. Durant els primers quatre anys d'existència del butlletí (1941-1945) s'editaren el 37 % dels nombres corresponents a la producció total del segle XX. Un altre exemple d'aquesta descompensació és que durant aquest període es publicaren més exemplars (53) que durant els vint-i-cinc anys següents (38). Vegeu MOLL, S. i SUREDA, B., «La generación de capital social y la conformación de identidades en los colegios de la posguerra española (1939-1945): estudio de la revista escolar *Montesión*», 2021, *op. cit.*

45. DÁVILA, P.; NAYA, L. M. i ZABALETA, I., «Memory and Yearbooks: An Analysis of Their Structure and Evolution in Religious Schools in 20th Century Spain», a YANES, C.; MEDA, J. i VIÑAO, A. (eds.), *School Memories. New trends in the History of Education*, Suïssa, Springer, 2017, p. 65-79.

46. BARCELÓ, G.; MOLL, S. i SUREDA, B., «La escuela privada religiosa en Mallorca durante la postguerra. Cultura y práctica escolar», 2017, *op. cit.*

47. Entre els pocs estudis que tracten la història corporativa dels centres educatius privats, destaca el publicat per Nieminen (2016), el qual utilitza com a única font els llibres commemoratius editats per un col·legi fins amb motiu dels aniversaris de la seva fundació. Per altra banda, també cal fer especial menció al treball de Fucs (2019), que analitza els mitjans de difusió de la història corporativa d'un col·legi privat de Rio de Janeiro i va més enllà dels canals textuals (llibres commemoratius, butlletins, memòries anuals, etc.) i n'identifica altres relacionats amb l'oralitat i la cultura material. Vegeu NIEMINEN, M., «From elite traditions to middle-class cultures: images of secondary education in the anniversary books

d'aquests centres: l'antic alumne. Els exalumnes tenien una càrrega simbòlica i comercial molt alta, ja que representaven el resultat de l'aplicació de la fórmula educativa de la congregació, a la qual, mitjançant l'exposició de nombrosos exemples, se li atribuïa un valor afegit que els diferenciava de la resta. D'acord amb el marc mental construït en bona part gràcies a les revistes escolars, el «currículum ocult» o els actes públics que organitzaven, l'antic alumne gaudia de prosperitat en diferents àmbits de la seva vida. En primer lloc, prosperitat acadèmica, justificada i demostrada, mitjançant l'exposició constant dels avenços experimentats pels exalumnes a les seves respectives carreres universitàries, militars i eclesiàstiques (admissió, superació de proves, graduació, distinció, etc.). En segon lloc, prosperitat econòmica, ja que s'elaboraven escrits diversos pel que fa a les millores aconseguïdes en el camp laboral i empresarial, citant ascensos, oposicions o l'obertura d'establiments comercials. En tercer lloc, prosperitat social-familiar, promocionada a partir d'anuncis de boda, naixements, participació en associacions, intervenció en actes públics, etc. Finalment, l'antic alumne comptava amb prosperitat moral, enaltint repetidament les seves bones obres, l'assistència regular a actes religiosos i la tasca altruïsta desenvolupada en l'entorn formatiu del col·legi.⁴⁸

Per concloure, cal fer menció a les iniciatives que impulsaven els col·legis religiosos amb l'objectiu d'augmentar els seus recursos econòmics i materials. El gran creixement experimentat per l'escola confessional durant les primeres dècades del segle xx fou, en bona part, gràcies a la implicació econòmica de la comunitat educativa d'aquests centres. Tot i això, entre els diferents donants sobresortiren la figura de grans benefactors, els quals ajudaren significativament a finançar la construcció de les instal·lacions, així com a articular diferents sistemes de recaptació popular. El seu homenatge constant en els anys posteriors denotava una clara estratègia de modelatge.⁴⁹ Aquesta es basava en exaltar-los durant períodes específics de temps que, intencionadament, se sincronitzava amb la posada en marxa d'autèntics *crowdfundings* de l'època, els quals

---

of a Finnish girlsclass cultures-2007», *Paedagogica historica*, núm. 52, 2016, p. 236-251; Fucs, A., «O papel da memória na (re)construção de identidade organizacional: o caso da escola Edem». Treball Final de Màster presentat a la Universitat Catòlica do Rio de Janeiro. (2019).

48. MOLL, S. i COMAS, F., «Corporate history or the education business. A case-study: Sant Francesc de Sales School, Menorca (1939-1945)», *Paedagogica Historica*, núm. 58, 2022, p. 1-20.

49. L'elaboració d'articles i escrits en relació amb els benefactors va ser una constant, normalment coincidint amb l'anunci de la seva mort. S'aprofitava per agrair la seva col·laboració i s'instava a imitar el seu exemple. Així mateix, s'anunciaven els beneficis espirituals i terrenals dels quals es podien beneficiar aquests benefactors tal com indulgències plenàries o avantatges en els serveis oferts en el catàleg del centre. Vegeu MOLL, S. i COMAS, F., «Corporate history or the education business. A case-study: Sant Francesc de Sales School, Menorca (1939-1945)», 2022, *op. cit.*

estaven destinats a costejar reformes i ampliacions a l'edifici original així com a la realització de missions religioses a l'estranger.⁵⁰ A més a més, el fet de fer públic i subratllar constantment el nom de les famílies que realitzaven més donacions al col·legi (tant monetàries com materials)⁵¹ propiciava que els centres —aprofitant que els pares veien l'oportunitat d'augmentar el prestigi familiar així com d'accentuar la consideració de l'escola cap als seus fills— obtingués un finançament més enllà del pagament de les matrícules. Paral·lelament, es dissenyaven i es posaven a la venda distints productes emmarcats en una mena de marxandatge corporatiu (estampes, medalles, llibres, targetes postals, figures de sants, etc.) el qual, inspirat en la simbologia i els mites fundacionals de la congregació, contribuïa a la recaptació de fons, així com a la configuració de la identitat col·lectiva d'aquests centres.⁵²

COL·LEGIS RELIGIOSOS I «NOVES» FONTS: UNA OPORTUNITAT HISTORIOGRÀFICA

L'estudi dels col·legis religiosos ha esdevingut més difícil que en el cas d'altres institucions educatives. Com s'ha esmentat anteriorment, el motiu rau en l'accés restringit als seus arxius, fet que ha estat tractat en nombroses investigacions. Així doncs, durant molt de temps semblava que la historiografia —la qual es nodria principalment de documents de caràcter eminentment administratiu— tenia vetat l'estudi exhaustiu dels col·legis religiosos. Ara bé, durant les darreres dècades les recerques historicoeducatives han experimentat una notable renovació a nivell historiogràfic. Aquest fet ha propiciat el sorgiment d'una nova forma d'estudiar el passat educatiu, la qual ha ampliat l'espectre de les temàtiques i les fonts estudiades, alhora que s'ha allunyat de les velles tendències historicistes i

50. Habitualment s'anunciaven els beneficis espirituals i terrenals dels quals gaudien aquests benefactors. En el cas dels salesians, utilitzaven la figura del seu fundador Sant Joan Bosco per fomentar les almoines, destacant en les seves publicacions que, segons el sant, les donacions apropaven els cooperadors a «la salvación de su propia alma». Vegeu MOLL, S. i COMAS, F., «Corporate history or the education business . . .», 2022, *op. cit.*

51. Les donacions materials es basaven en recursos didàctics tal com col·leccions de llibres, fòssils, minerals, aparells de laboratori, animals dissecats, etc. Vegeu MOLL, S. i SUREDA, B., «La generación de capital social y la conformación de identidades en los colegios de la posguerra española (1939-1945): estudio de la revista escolar *Montesión*», 2021, *op. cit.*

52. Aquest conjunt d'objectes distintius i identificatius no només envaï el centre, sinó que també penetrà dins l'esfera personal i íntima dels membres de la comunitat educativa. N'és un exemple les medalles d'or amb la imatge de figures venerades que la majoria de simpatitzants portaven al coll, les estampes que portaven dins les seves butxaques o els calendaris inspirats amb els mites fundacionals que col·locaven en els seus habitatges. Vegeu MOLL, S. i COMAS, F., «Corporate history or the education business. A case-study: Sant Francesc de Sales School, Menorca (1939-1945)», 2022, *op. cit.*

dels paradigmes positivistes.⁵³ En aquest sentit, Antonio Viñao exposa distintes fonts que han estat infravalorades i rebutjades fins al moment i que són necessàries per a construir la Història de l'Educació del futur. En paraules de l'autor:

Entre estas nuevas fuentes se hallan las icónicas y materiales [...]. También la historia oral, así como las autobiografías, memorias y diarios. Pero, sobre todo, las fuentes objeto de atención preferente son aquellas relativas a la realidad y prácticas de las instituciones educativas; aquellas que son producidas por esas mismas realidades y prácticas. La lista, no exhaustiva, abarca desde los exámenes y libros o cuadernos de ejercicios escolares a los reglamentos —de centro, disciplinarios, de asociaciones de padres, alumnos o antiguos alumnos, etc.— pasando por los diarios de clase de alumnos y profesores, las notas o apuntes tomados por los primeros, los informes de la inspección o de otros organismos, los cuestionarios elaborados a instancias de ellos, las revistas escolares, las memorias generales o relativas a una actividad específica —por ejemplo, de las visitas y excursiones o de una disciplina determinada—, las actas de las reuniones de los órganos colegiados del centro, los expedientes, registros y fichas de los alumnos, los relatos y descripciones de las actividades y prácticas educativas, los catálogos e inventarios de mobiliario y material escolar y los libros de texto.⁵⁴

Si s'analitza des del context de l'escola confessional, es pot observar com la majoria de les fonts enumerades no es troben exclusivament en els arxius de les institucions religioses. Un gran nombre de revistes escolars, col·leccions fotogràfiques, memòries de pràctiques, quaderns d'exercicis, testimonis orals d'alumnes i professors, marxandatge corporatiu, etc., no són inaccessibles per a l'historiador, ja que un gran nombre d'aquestes fonts es troben en arxius familiars i, fins i tot, en arxius públics. En conseqüència, tot i el dificultós treball de camp que exigeix la localització d'aquestes fonts, l'accés als arxius de les companyies religioses deixa de ser un obstacle insalvable per a la investigació dels col·legis religiosos, alhora que la renovació historiogràfica i l'interès per l'estudi de fonts alternatives esdevé una oportunitat per a la reconstrucció del passat d'aquests centres mitjançant una triangulació de «noves» fonts històriques.

Per concloure, cal remarcar que l'ús acurat i rigorós de les fonts que exigeix el món de la recerca historiogràfica obliga els historiadors a conèixer prèviament les diferents investigacions que han fet servir aquesta tipologia de documents

53. ESCOLANO, A., «La historiografía educativa. Tendencias generales», DE GABRIEL, N.; VIÑAO, A. (eds.), *La investigación historicoeducativa. Tendencias actuales*, Barcelona, Ronsel, 1997, p. 51-84.

54. VIÑAO, A., «Por una historia de la cultura escolar: enfoques, cuestiones, fuentes», a ALMUIÑA, C. (ed.), *Culturas y Civilizaciones. III Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Valladolid, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Científico, Universidad de Valladolid, 1998, p. 167-183 (per a la cita p. 179-180).

historiogràfics. La majoria d'aquests estudis brinden als lectors models d'interpretació, tractament i anàlisi que ajuden a aproximar-se als fenòmens estudiats d'acord amb els estàndards acadèmics. Així doncs, resulta cabdal revisar els estudis que s'han publicat durant les darreres dècades envers fonts històriques com els manuals escolars,⁵⁵ quaderns de classe,⁵⁶ fotografies,⁵⁷ memòries de pràctiques,⁵⁸ revistes escolars,⁵⁹ memòries anuals⁶⁰ i memòries d'oposició.⁶¹

CONSIDERACIONS FINALS

L'escola privada religiosa és, com bé indica el seu nom, *privada* i *religiosa*. En conseqüència, per comprendre la naturalesa d'aquests col·legis en tota la seva dimensió és necessari anar més enllà de l'enfocament tradicional i superar les

55. ESCOLANO, A., *Historia ilustrada del libro escolar en España. Del Antiguo Régimen a la Segunda República*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997; CASTILLEJO, E., *Mito, legitimación y violencia simbólica en los manuales escolares de Historia del Franquismo (1936-1975)*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2008.

56. DEL POZO, M. M. i RAMOS, S., «Representaciones de la escuela y de la cultura escolar en los cuadernos infantiles (España, 1922-1942)», a CASTILLO, A. i SIERRA, V. (eds.), *Mis primeros pasos. Alfabetización, escuela y usos cotidianos de la escritura (siglos XIX y XX)*, Gijón, Ediciones Trea, 2008, p. 213-242; MEDA, J.; MONTINO, D. i SANI, R., *School Exercise Books. A Complex Source for a History of the Approach to Schooling and Education in the 19th and 20th Centuries*, Macerata, Edizioni Polistampa, 2010.

57. COMAS, F.; MOTILLA, X. i SUREDA, B., *Fotografía i història de l'educació. Iconografia de la modernització educativa*, Palma, Leonard Muntaner Editor, 2012; COMAS, F., «Fotografía i història de l'educació», *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, núm. 15, 2010, p. 11-22.

58. DOMÍNGUEZ, M. R., «La percepción de la escuela y la actividad escolar a través de las memorias de prácticas de los alumnos aspirantes a maestros», RUIZ, J. et al. (eds.), *La educación en España a examen (1898-1998)*, Saragossa, Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando El Católico, 1999, p. 479-499; BARCELÓ, G.; MOLL, S. i SUREDA, B., «La escuela privada religiosa en Mallorca durante la postguerra. Cultura y práctica escolar», 2017, *op. cit.*

59. LLULL, E., «Prensa escolar y educativa católica en vísperas de la II República. La revista Auras del Colegio, de los jesuitas de Valencia (1917- 1936)», *Anales de Historia Contemporánea*, núm. 15, 1999, p. 339-348; MATAS, J. J., «Una mirada a Madre Alberta a través de la revista Mater Purissima (1923-1966)», a FULLANA, B.; PECIÑA, B.; MATAS, J. i COMAS, F. (eds.), *Alberta Giménez. Herencia de pedagogía innovadora*, Palma, CESAG, 2012, p. 129-177.

60. GONZÁLEZ, S., COMAS, F. i FULLANA, P., «La “construcción” del record escolar a través de la fotografía: “desconstrucción” de dos anuaris col·legials», a COMAS, F.; GONZÁLEZ, S.; MOTILLA, X. i SUREDA, B. (eds.), *Actes de XXI Jornades d'història de l'educació: Imatges de l'escola, imatge de l'educació*, Palma, 26, 27 i 28 de novembre de 2014. Palma, Universitat de les Illes Balears; DÁVILA, P.; NAYA, L. M. i MIGUELENA, J., «Yearbooks as a source in researching school practices in private religious schools», *History of Education & Children's Literature*, núm. 15, 2020, p. 219-240.

61. BARCELÓ, G.; MOLL, S. i SUREDA, B., «Imagen y práctica escolar en las memorias de oposición del franquismo: el caso de Baleares», *Revista Linhas*, 2019, núm. 44, 2018, p. 28-41; MENGUIANO, C., «Los expedientes-oposición a direcciones de escuelas graduadas de 1932 como fuente historicoeducativa: Un estudio de caso: el expediente-oposición de María Sánchez Arbós», *Historia y Memoria de la Educación*, núm. 10, 2019, p. 309-344.

explicacions pedagògiques i educatives que, si bé ens ajuden a aproximar-nos a l'objecte d'estudi, sols ens donen informació sobre una de les seves activitats: l'escolar. L'activitat empresarial i religiosa són, almenys, igual d'importants per explicar la dinàmica i la cultura escolar d'aquestes institucions educatives, fet que obliga l'investigador historicoeducatiu a sortir de la seva «zona acadèmica de confort»⁶² i endinsar-se en altres camps de coneixement com ara la ciència econòmica, la historiografia religiosa i altres branques del saber emmarcades en les ciències socials.

Per altra banda, ha quedat palès que els anys immediatament posteriors a la Guerra Civil constitueixen una època cabdal per a comprendre l'hegemonia que ostentà l'ensenyament confessional durant el franquisme. A més a més, a la totalitat d'elements que configuren la fórmula d'èxit que explica l'expansionisme posterior cal afegir-hi un darrer component: la por. Com en la majoria de les guerres, el bàndol vencedor, durant els anys posteriors al conflicte, ret comptes amb els qui són considerats vençuts. Així doncs, a l'Estat espanyol el bàndol franquista perseguí, empresonà i executà els qui, segons el seu criteri, simpatitzaren amb el bàndol republicà. En aquest context, matricular els teus fills a un col·legi religiós allunyava possibles sospites envers la teva adhesió al nou règim, fet que es consolidava si, a més a més, participaves en les campanyes de donacions de l'escola, així com en el teixit associatiu del centre.

En resum, les diferents evidències exposades deixarien entreveure que aproximar-nos als col·legis religiosos durant els primers anys de la dictadura ens ajuda a conèixer com es posaren les bases del sistema d'ensenyament privat que imperà durant el franquisme, el qual subjectà i reforçà el seu lideratge mitjançant un entramat d'estratègies corporatives com les que han esdevingut objecte d'estudi en aquest capítol.

62. Terme extret de FÉRRIZ, T., «Redes del exilio de 1939 en internet», *TSN. Transatlantic Studies Network: Revista de Estudios Internacionales*, núm. 4, 2017, p. 59-63.